

Bertso paperak

Antonio Zavala

Bertso-papera da nere gaia. Edo bertso-papela, zenbait tokitan esaten zaionez. Eta kanta-papera edo kanta papela ere deitzen zaio. Alegia, bertso edo kanta-sortaren bat eskeintzen digun papera edo papela. Bañan beti ere paper askatua, bakarra, sueltua. Eta inprentaz argitaratua.

1. — Bertso-papera eta bertso-sailla

Ez dira, noski, gauza bera. Papera, esate baterako, ontzia da; eta bertso-sailla, ura. Papera gurdia da; sailla, gurdiak dakarrena. Bereizkuntza ori egin bearra zegoan. Bertso-saillak, izan ere, bertso-paperak baño askoz zaaragoak baitira.

Ona zer dion Iztuetak, bere *Gipuzkoako Pro-bintziaren kondaira* liburuan:

«Denpora aetan eta geroztik ere oitura izandu da Gipuzkoan, partidu andi bat irabazitakoan itz-neurtuak ifintea, beretan adierazten dirala oso ta garbi, pillotariakin igarotako gertakari guztiak, ondorengoak ere gogoan izan zitzen, aurreragokoak egindako azaña andiak, oraiñ zernai gauzaren berriak paper moldizkidatueta zabaltzen diraden bezela».

Itz hauek patxaraz eta astiro ausnartu bearrak dira. Itz neurtuak, bertsoak alegia, jartzen ziran.

Zer ote zan bertso oien gaia? «Pillotariakin igarotako gertakari guztiak» esaten digu Iztueta'k, une orretan zekarren itz-bideak orrela agintzen ziolako. Bañan beste gairik ere izango zala, du-darik ez da. Eta bertsoak zertarako jarri? «Ondorengoak ere gogoan izan zitzen aurreragokoak egindako azaña andiak».

«Gogoan» esan du. Artean, jendearen gogoia beste gordelekurik etzuan bertsoak. Alegia, bertso-saillik bazan, bañan bertso-paperik ez.

Ondoren, «zernai gauzaren berriak paper moldizkidatueta zabaltzen» diradela esaten digu Iztueta'k. Bertso-papera jaiio eta asia zala adierazten du itz oiekin.

Gure erri-literatura erabat aozkoa izan zan, beraz, antziñako garai batean. Urte asko iraun zuan egoera orretan. Bañan, aozkoa izanik, ezer gutxi iritxi da guregana. Pena ematen du, bañan alaxe da. Aintzakotzat etzuten agidanean gure aurrekoak artu.

Ondoren bertso-papera etorri zan. Gure erri-literaturak iñoiz pauso garrantzitsurik eman badu, orixe emango zuan.

Erri-literatura geienekin berdin gertatu da. Aozkoak izan ziran asiera batean, eta paperera gero pasa. Batzuek leenago, besteak geroago eman zuten pauso ori. Gureak, damurik, naiko berandu.

2. — Erromantzeak eta beste

Galdera bat egin bearrean gaude orain. Gure erri-literatura edo poesia oso-osorik sartu al zan bide berrian? Ez. Aren atal batzuk kanpoan gelditu ziran, ez beren eta ez gure onerako.

Atal oietan aipagarriena, erromantzea degu. Bertsolarien teknika eta bertsogintzarekin zer ikusirik ez duan poesia. Olakoak dituzute, adibidez, *Berterretxen kantoria*, *Atarratz jauregian*, *Brodaten ari nintzen*, *Arantzazu'ko* eta *Arrate'ko* kanta zaarrak eta abar. Poesia-mota oni, erromantzea deitu diote Azkue, Aita Donosti, Lekuona eta beste zenbait idazlek. Guk ere berdin esango diogu.

Ezagutzen ditugun erromantzerik geienak, erriaren aotik ja-soak dira; edo-ta esku-idatziren batean arkituak. Bañan, oker ez banago, paperetan inprentatu eta zabalduak erromantzerik ez dago. Izatekotan ere, bat edo bi geienaz ere.

Erromantze zaar oiek bilduta dauzkat. Inprentarako prestatzen ari naiz, danak batera liburu batean argitaratzeko. Dagoana

jendearen eskuetan jarri beste asmorik ez det, oraingoz beintzat. Lenengo pausoa ori baita. Bearbada, gure poesiaren puskarik baliotsuena erromantzeak ditugu. Batzuk ezagunak dira; beste batzuk ez. Ezagun oietan, Jaurgain, Azkue, Aita Donosti, Aitzol eta beste zenbait gizonak bildutakoak daude. Jendeak uste baño mordo aundiagoa osatzen dute.

Oiek danak, Iztueta il ondoren jasoak dira. Orregatik, Iztueta'ren denboran, eta leenago ere, alegia bertso berriak paperetan zabaltzen asi ziranean, zenbat eta zenbat erromantze ez ote zan ibilliko erriaren aon? Asko, dudarik gabe.

Ala ere, oietakorik etzan bakar bat ere paperetan argitaratu. Gordeleku zaarretik gordeleku berrira pasa gabe, jendearen gogoan gelditu ziran erromantzeak, eta jendearekin batera betiko joan ere bai asko eta asko. Zergatik ez ote zuan pauso ori eman? Bearbada, zaartzat zeukan ordurako ere jendeak, eta bazterrerera utzi zuan.

Erromantzeak etzuan, beraz, bide berririk artu, bañan bertso berriak bai. Besterik gabe, bat auldu eta bestea indartu egingo ziran lenaz gañera. Bat beera eta bestea gora asi. Bat ondamendira eta bestea bere egunik argitsuenak ikustera abiatu.

Berdin esan genezake beste poesia-mota askorengatik ere. Adibidez, koplak zaarrak, errondakoak, trikiti-dantzarakoak, aurkatak, seaskakoak, eta beste asko eta asko. Auek oso gutxitan atera izan dira bertso-paperetan. Azkue'ren kantutegia artu besterik ez dago. Kantu asko dago or bertso berriekin zer ikusirik gutxi edo batere ez duana. Bañan oiek etzuten paperera biderik ikasi.

3. — Paperetako bertsoak

Oartuko ziñatenez, bertso-paperetan zer ez dagoan adierazi degu orain artean. Emendik aurrera, paperetako bertso oiek zer diran esango degu.

Bertsolaria, dakizutenez, bi modutara saiatzen da. Bata, aotik aora kantatuaz. Bat-batean bertsoa buruan osatu eta denbora berean kantuaren bidez jendearen belarrietara eldu-arazi. Bertso auek ez ditu, iñork gogoan ar ditzan moldatzen; garai batean banaka batzuk, onenak noski, ala gelditzen baziran ere; eta gaurko egunean, magnetofonoaren bidez, danak jaso eta gorde baditezke ere.

Bigarren modua, jendearen gogoan geldi ditezen bertsoak

jarri edo paratu. Irauteko bertsoak dira auk. Intentzio orrekin egiñak. Garai batean, esan degunez, jendearen gogo beste gordelekurik etzuten, eta ondoren paperetan gordeleku segurua goa arkitu zuten.

Bertsolariak bertsoa berdin egiten du, teknikaren aldetik beintzat, modu batera edo bestera ari danean. Bigarren go onetan, pentsatzeko nai aña denbora ar dezakela. Beste diferentziarik ez dago. Orretxegatik bertso-mota zallagorik ere erabilliko du askotan.

Bertsolariak bertsoa nola moldatzen duan ez degu esango; puntuak, neurria, bertso-motak, metrika eta abar zer diran alegia.

4. — Gaiak

Bertso-saillak inprentatzen asi baño len zer gai erabiltzen ziran ez dakigu. Iztueta'k diona bakarrik: «aurreragokoak egin-dako azaña aundiak».

Emendik aurrera alde bat utziko ditugu oiek, eta berdintzat artuko degu bertso-sailla eta bertso-papera. Itz oiek sinonimoak balira bezela. Eta bertso-paperak zer gai erabiltzen zituzten, zerbait adieraz dezagun.

Erljioak garai aietan gaur baño indar geiago zuala gauza jakiña da. Orregatik, erlijioa askotan artu izan dute gaitzat bertsolariak: fedeko egiak, erriko mixioak, gabon-kantak, santuen bizitzak eta abar.

Gure erria oso apustu-zalea da. Zer arriturik ez du izango, beraz, euskal jokoak bertsoetan maiz xamar agertzen badira: estropadak, aizkora, sega, arri-jasotzea, pelota eta abar.

Lana ere kantatu du bertso-paperak: nekazaritza, artzaintza, arrantza, fabriketako langintza eta abar.

Amodiozko bertsoak ere bada. Batez ere, Bidasoa'z arunzko aldean, alde ontan Bilintx pare gabea degula. Neskak mutillari despedira ematen zionean, onek bertso ederrik jarriko zion. Senar-ematzearenak ere badira, mutil eta neskazarrenak ere bai.

Ameriketako bidea urez dalako, bestela arrasto eder-sakonez egiña izango zuten euskaldunak, beren arako joeran. Bañan uretan ezin izan zutena, erri-literaturan egiña dute. Euskal indianoak ere bertso asko dutela esan nai det.

Soldaduzka kunplitu bearra ere etorri zitzairen gure mutillai. Gai berria izan zuten bertso gintzarako.

Zoritzarreko gerrak ere sortu ziran. Bertsorik gabe nola utzi? *Guerra de la Convención* deritzaionari buruz bada zerbait. Franztzestea etorri zan urrengo; gerra oni jarritako bertsoekin liburu osatuko dedalakoan nago. *Guerra realista* deritzaionak bertso gutxi utzi zuan. Karlisten lenengoa, ondoren, bertsoetan ugaria da. Afrika'ko gerra zaarraren bertsoekin, liburu bat atera berria det. Bañan karlisten bigarrena degu bertsoetan aberatsena. Ondoren, Cuba'koa, Afrika'koa eta 36'ekoa. Bertsoetan pobrea degu azkeneko au.

Zergatik ote, errez soma genezake. Gerra guzietan, tiroka ez-ezik, propagandaren burruka ere egin bearra dago. Karlisten gerrate-denboran, artean emengo jendeak erdera gutxi zekian eta periodikorik eta olakorik nekez sartuko zan euskal sukaldetan. Orregatik, bertso-paper argitaratzeari ekin zioten bai alde batetakoak eta bai bestetakoak. Jendearen gogoa irabazteko biderik egokiena zala igerri baitzioten. Azkeneko gerratean, berriz, periodikoa eta radioa indarrean zeuden, eta bertso-paperen bearrrik etzegoan.

Bidasoa'z beste aldeko euskaldunak ere gerrara joan bearra izan zuten bein baño geiagotan. Bertsorik jarri ere bai. Solferino'ko gerra, Sebastopol'ekoa, 14'ekoa, 39'koa eta abar. Bertsoetan ugariena, 14'ekoa izango da. Mutillik geien galdu zuana ere bai.

Gai-zerrenda osoa ez degu egin. Orretarako denbora geiago bearko genduke. Bañan besterik gabe ere, gain-begiratu orrekin bakarrik alegia, argi ta garbi azaltzen da, bertso-paperetan gure erriaren kondaira degula; gure erriaren istoria, gure erriak konstatua.

Kondaira osoa ez noski. Alde batetik, gure kondairak badu noski bertso-paperetan erabiltzen ez dan alderdirik ere. Bestetik, beren denborako ez dan gertakaririk ez dute bertso-paperak ikuitzen. Muga oiek kontuan artu bear dira, bezaz.

Orregatik, gure erriaren kondaira osoa bertso-paperak ez dute. Bañan inork ere ez du gure erriaren kondaira osorik idatziko bertso-paperen laguntzarik gabe.

5. — Bertso-paperaren asiera

Bertso-papera noiz jaio ote zan? Alegia, bertso-saillak noiz asi ote ziran paperetan argitaratzen? Galdera zalla degu au.

Bilbo'n, emezortzigarren mendearen bukaeran eta emeretz-

garrenaren asieran, gabon-kanta batzuk atera ziran paperetan. Donostia'n ere bai beste zenbait gabon-kanta, Etxagarai'renak-eta, emeretzigarren mendearen asieran.

Karlos irugarrena il zanean ere, kanta-paper bat argitaratu zan.

Kanta-paper oietan, Etxagarai'renak dira erri-kutsurik geiena dutenak. Bañan danak ere gizon ikasiak jarriak dira. Ez dira, beraz, bertso-paperak; bertso-paper jatorra izateko, bertsolari jator baten bertsoak bear dira-ta.

Gure iritzirako, jende eskolatua asi zan bertsoak paperetan inprentatzen eta zabaltzen. Eta erria, bide egokia zala ikusita, berdin egiten asi zan.

Iztueta'k bere *Gipuzkoa'ko probintziaren kondaira* idatzi zuanean, bertso-papera sasoiean zegoan. Karlisten lenengo gerratean ere, bertso-paperik asko atera zan. Orregatik, emezortzigarren mendearen bukaeran sortuko zan bearbada bertso-papera, bañan joan dan mendearen asieran indartu. Eta gerrak zirala-ta, etzuan berak kalterik izan.

Gutxi gora-bera, esan degun bezela gertatuko zan. Bañan arazo au azterketa sakon baten zai dago oraindik.

6. — Egilleak

Bertso-paperaren jaiotza edo asiera noiztsu izan zan ikusi degun ezker, bertso-paperak gerotzik korritu duan bidea aztertu bear degu orain; aren bizitza zer izan dan pausorik pauso jarraitu.

Bertsoen egillea, bertsolariren bat izaten zan. Xenpelar, Txirrita, Pello Errota, Lexo, Alzo'ko Imaz, Donostia'ko Fermin Imaz, Mendaro Txirristaka, Zubizarreta, Iturzaeta eta abar eta abar, bertso-jartzalle ugariak izan ziran.

Zerk mugitzen zituan bertso-gintzara? Ori ikusteko, bertsolari baten jokaera ikertzea izango degu biderik onena. Xenpelarrekin asiko gera.

San Joseren zazpi doloren bertsoak jarri zituanean, berak aitortzen du zerk bultzatu duan: «Dibertsio polit bat buruan det pasa, iruritzen zat dala txit ondo dan gauza...». Beste sail batzuk, Oiartzun'go neskatxen bentajak, Albaka batengatik, Agedarenak eta abar, ezkongaitan jarriak izango ditu. Pasa'ko zenezarenak, berriz, ango festetara joan eta gertatutako komeria-

ren berri ematearren eta aztu ez dedin. «Pasaiaiko kontuba erreza da aztutzen, paperian ez bada ongi apuntatzen».

Burnibidea egitera frantzesak azaldu ziranean, aien oiturak oso zelebreak iduritu zitzaizkan Xenpelarri eta bertsorik jarri gabe ezin ba gelditu: «Frantzesaren ideak beti aldrebes...».

Urte batez, «Asentzioz zan erromeri bat ermita txiki batian»; eta, an zebilela, «bi damatxo an ikusi ditut ezin pasarik atian»; eta bertsoarako gai polita iduritu: «dibertsio bat jartzera nua gazte jendien artian».

Mutilzarrenak, berriz, «gaztien konsolagarri» jarri zituan. Eta betroiarenak, lagun baten gertaera kontatzearren.

Erliziozko bertsoak ere gogoko zituan. Santa Barbararen biritza, «ejenplo ori aditu faltan inor ez dedien galdu» paratu zuan. Konfesioarenak, «geren animaz oroi gaitezen, eztu galtzerik merezi»-ta. Berriotxoarenak, martiria il da andik sei urtera, gurasoak artean bizi zirala.

Beste batean, Abenduaren lendabizian zazpiretako mezetara joan, sermoi eder bat aditu eta azken juizioko bertso famatuak orduantxe jaio ziran.

Milla zortzireun irurogei ta zazpigarrenean zan ori. Artean Euskalerrria pakean zan. Fuegoak ere zutik. Bañan urrengo urtean, Isabel bigarrena kanpora bialdu zutenean, lengo egoera erabat aldatu zan. Fuegoak, erlijioa, pakea, Euskalerrria ataka txarrean ikusten zituan Xenpelarrek. Eta bertso jartzeari ekin zion: «Sostenitu ditzagun lengo fuero zarrak»; «Guk pakia nai degu, ez gerrarik emen»...

Gerrarako prestamenak ere asi ziran. Indarkeriaren aurkako bertso famatu aiek orduan jarri zituan: «Gerra nai duben guzia, berari kendu bizia...» «Ez naiz ni gerraren zale, baizik pakearen alde». «Ez da erreza ibiltzen anaiak alkar iltzen».

Ez du ematen Xenpelarrek bertsorik enkarguz jarri zuanik. Bertsoarako gogoia eta gaia berari sortzen zitzaizkion. Bizitzak zer erakusten zion eta zertaz kezkatzen zuan, arixe bertsoak eskeñi. Bere bertsoak jendeak arrapazka eramaten zituala ikusita, orduan eta gogo geiagoz ekingo zion bertso gintzari.

Beraz, batzutan beintzat, bertsolariak zer sentitzen duan, uraxe ematen du bertsoan. Barrengo sentimentuak gañez egin eta bertsoan kanpora atera. Poetarik jatorrenak ez dute bestela egiten. Onelako esaerak askotan irakurtzen dira bertsoetan: «Nere biotz gaxua eskaka ari zat, bertso bi ipintzeko baldin baderitzat». «Desiatua negon asteko bertso batzuek ipintzen,

naitare ixilik egoterikan barrenak etzun agintzen». Edo «biotza al baneza kantuz deskantsatu».

Bañan beste batzutan iñoren enkarguz jartzen ziran bertsoak. Ori ere aitortzen dute bertsolariak: «Bertso berriak ezarritzeko eman dirate ordena»; «bertso batzuek ateratzeko enkargua det emana».

Esaera bat aski izaten dute orretarako. Bañan bertso-paper batean iru bertso betetzen ditu bertsolariak. Onela dio:

Elurra mara-mara ari zan lenguan,
zerbait irakurriyaz etxian nenguan;
atia jo zidaten austeko moduan,
beriala joan nintzan zer ote genduan.

Atia irikiyaz begiratutzian,
mutil gazte bat neukan begiyen aurrian.
«Gabon Jainkuak» ziyon irrifar antzian,
orduban sartu giñan gu biyok etxian.

Berak esaten ziran enteratu zala
bertsuak antolatzen iaiua nitzala;
neska batekin zerbait izandu zuala,
noski bertso batzuek jarriko nizekala.

Berai jaiotako bertsoak ere badute noski, bañan enkarguz ere asko saiatu ziran, adibide bat jartzeko, Txirrita eta Pello Errota. Ori zala bide, gertaera gogoangarri asko gertatu oi ziran; serioak batzuk, parregarriak besteak. Al ditugun guziak bildu eta bertso-sail bakoitzaren aurrean jartzen ditugu Auspoa'n. Ona, adibidez, Pello Errotaren alabak zer esan zigun, bere aitaren bertso batzuei buruz:

«Lengusu-ekkontza egin omen zuten. Biak apellidu batekoak ziran, Naparroa'koak.

Aitak alabari esaten omen zion irurogei ontzako dotea eman-go ziola, ta arrio «sufizientea» ere bai.

Ala, ezkontza tratatu zuten, bañan gero alargun zar batek —aberatsa omen zan ura— neskatxa pretenditu zuan.

Neskatxa bera joan omen zitzaion mutillari esatera:

—Orrek pretenditu nau, baña ni ez nua agure zar ori artzera.

Bañan denbora asko baño len, mutillak berriz ere aditu zuen zerbait bazebilkitea, ta neskatxagana joanda, onela esan zion:

—Nik ola ta ola aditu det, ba, neskatxa.

Ta neskak, malkoa zeriola, agure zar arekin ezkontza zerrata zutela aitortu zion.

Orduan mutilla gure etxera etorri zan kantak jartzera. Oiek ere nik eskribituak dira. Ni ezkondu baño lenago eskribituak dira, ta ez dira oraingoxeak.

Kanta-paperak inprentatu ta zabaldu ondoren, agurea bera etorri zan gure etxera. *Biziki* izengoitia zuan. Agure xar txiki-txiki anka-okker bat zan. Ala esan zion gure aitari:

— Nik bertsorik merezi al nuan?

— Nere enpliuu orixe da ta orregatik jarri nituan.

— Nik, palta nuan bezela, andregaia pretenditu nuan.

— Ta ez al zenekin, neskaxa len itza emana zala, ta alakoa ez dala pretenditu bear?

— Ba, orain nere alde jarri itzazu.

Bañan gure aitek etzion agindu ta mutillagana joan zan. Zein da nola etorri zitzaion kontatuta, ia zer egin bear zuan galdetu zion.

Mutilla bertso-jartzea zenbat kostatzen zan zekiena zan noski, —bost durokoren bat-edo—, ta ez jartzeagatik beste orrenbeste eman zion.

Beraz, bein jarri ta bi jornal kobratuta, etzan asarre gure aita».

Pellori, beraren alaba Mikelak egiten zion sekretariotza. Bertsoak paperean idatzi alegia. Eta andik urteetara, larogei ta amairu urte zituala, alaba orrek berak ezagutuko zituan berak aitari kopiatutako bertsoak.

Txirritarekin ere berdintsu gertatuko zan. Onek ere bertso asko jarri zuan enkarguz. Illobak egiten zion sekretariotza. Pellok bost duro kobratzen zuan; Txirritak amar, eta duro bat illobari eman, beraren lana pagatzeko. Txeetasun auek danak illoba orrek, Jose Ramon Erauskin Lujanbio'k kontatuta ikasi ditugu, eta Txirritaren liburuetan or daude.

Bertso auetan etzuan bertsolariak bere izenik jartzen. Iñoren izenik gabe edo enkargua ematen zuanaren izenean agertzen ziran. Pello Errota eta Txirritarekin, alaba eta illoba izan dira salzalleak. Bestela umezurtz gelditu bearrak zeuden aien bertso asko, beste askorenak gelditu diran bezela.

7. — Moldiztegiak

Bertsolaria, edo bertsoak enkargatzen zituan, inprentara joaten zan urrena, bertso-paperak egin araztera. Bosteun, milla edo bi milla egingo zizkieten; berak nai zituanak noski.

Inprenta oiek batzutan beren izena jartzen zuten; bestetan ez.

Donostia'n oso ezagunak izan ziran: «*Imp. de A. Pozo y Comp.*» — *Andia*, 2»; «*Donostiyan: Juan Osés-en moldizteguiyan*»; «*V. Iraola'ren litografiayan*»; «*Imp. Baroja San Sebastián*», edo «*Donostian: J. Baroja eta semeen moldizteguien*».

Ez dakigu nor sortu zuan *moldiztegia* itz ori inprenta esateko. Baño bertso-argitaratzalle etxeak asko erabili zuten. Nik ere orrela idazten det. Bertso-paperetan agertzen dan itza izanik, nik ere ontzat artu bear nuala dudarik ezta.

Tolosa'n iru etxe, iru moldiztegi izan ziran. Oietako batek lau izen erabili zituan: *Juan Ignazio Mendizabal* lenengo; *Mendizabal'en alarguna* urrengo; *Eusebio Lopez*, ondoren; eta, azkenik, *Lopez-Mendizabal*. Isaak Lopez-Mendizabal zanaren moldiztegia zala esan bearrik ez dago. Beste etxe bat, Gurrutxaga'rena izan zan; eta irugarrena, Mugertza'rena.

Errepublikaren denboran, lentsxeago asita, Errenteri'ko Makazaga'k bertso-paper asko atera zuan. Etxe onetzaz, geroxeago ere izango degu zer esana.

Nere iritzirako, bertso-paperik geien argitaratu duten erriak, iru aukerak dira: Donosti, Tolosa eta Errenteria.

Bañan argitaratzalle etxerik ere bazan bestetan ere. Bergara'n, Matxain'ena, Xenpelarren denboran.

Irun'en, Valverde'ren etxea. Eibar'en, Orue eta Diego, bi etxe. Zarautz'en, Itxaropena eta Elustondo. Bizkaia'n, Durango'ko Elosu eta Gernika'ko Egurrola eta Goitia.

Iñork usteko etzuan errietan ere argitaratu izan dira bertso-paperak. Adibidez: «*Portugalete: Imp. de M. P. Escartin*». Baita Iruñen ere: «*Bengaray impresor — Pamplona*». Baita Buenos Aires'en ere: «*Tipo. Lito. La Nueva Central — Piedad 1.041*».

Eta izendatu ez degunik ere izango da noski.

Bertso-paperak biltzeari ekin nionean, etxe oietara ere joan nintzan noski. Danetara ez noski, segitzen ere ez baitute. Bañan Errenteri'ko Makazaga'renean paper mordo bat utzi zidaten kopiatzeko, eta beste zenbat paper eman ere bai. Donosti'ko Baroja'nean oso mordo polita jaso nuan, bertako nagusi Joakin Muñoz-Baroja zanaren eskutik. Tolosa'ko Lopez-Mendizabal'darrak artean Ameriketara zeuden, gerran aldegiñak, eta eskutitz bat egin nion Isaak zanari. Erantzun zidanez, bertso-paper pilla ederra gordetzen zan bere etxean; bañan gerran dan-dana gal-

dua izango zala uste zuan. Nik alegiña egin nuan ala ere galdezka eta abar. Baña etzan ezer ere azaldu.

Tolosa'ko Mugertza eta Gurrutzaga'ren ondorengoekin ere izan nintzan, bañan ezer ere etzutela esan zidaten.

Dudarik gabe, Euskalerriko inprentaren kondairak eta bertso-paperen kondairak zer ikusirik asko izango dute alkarrekin. Batera etziran asiko. Moldiztegiak lenagokoak izango dira noski. Bañan auek jarri eta andik zenbait urtetara asiko ziran bertso-paperak. Izan ere, moldiztegirik gabe bertso-paperik ere ez baita. Gai ori nik ez det, orain artean beintzat, batere jorratu. Bañan azterketa-bide eder bat badago or, dudarik gabe, iñork lan orri ekin nai badio.

8. — Bertso-paperen zabalketa

Moldiztegiak bere lana egindakoan, etorri eta eraman egiten zituan enkargatu zituanak. Batzutan, saltzen jarri gabe zabaltzen ziran. Gertaera zebeberik izaten zan.

Erri batean, gabaz etxez-etxe ibilli ziran, ateetan paper bana itsatsiaz. Edo baserri-atarietan arri-koxkor baten azpian utzi, aizeak eraman etzezan. Edo-ta bide-gurutzetan meza nagusiaren denboran, jendeak etxerakoan jaso zitzan.

Bañan geienetan saldu egiten ziran. Itxuak saltzalle saiatuak izan ziran, nola edo ala bizimodua atera bear baitzuten. Kastilla aldean ere gauza bera zan. Orregatik esan oi zaie kanta-papere-tako bertsoai *coplas de ciego*. Oso ezagunak izan ziran Euskalerrian Segura'ko eta Ezkio'ko itxuak, baita Asteasu'koak ere.

Txirrita bera ere ibilli zan bertso-paperak saltzen. Milla berderatzireun eta amabigarrengo galernari jarritako bertsoak, bi egilleak, Fermin Imaz eta Txirritak saldu zituzten, Erretereria'n beintzat, igande-goiz batez eliz-atarian kantari asita.

Beste batean, Txirrita Irun'en ari zan bertso saltzen. Neska bati jarritakoak ziran eta erretoreari ezin ba gustatu. Txirritagana joan, zeukan paper mordoak zenbat balio zuan galdetu, Txirritak esan, erretoreak pagatu eta eraman egin zuan, orrekin festa bukatua zala pentsatuaz. Bañan Txirrita berriz ere inprentara joan zan, sail ura osteran inprentatu-arazi zuan eta urrengo igandean an zan berriz ere Irun'en, bertsoak saltzen.

Saltzeko, saltzallea kantoi batean jarri eta kantari asten zan. Eztarri oneko gizona bear zuan, beraz. Periak eta merkatuak,

festak eta erromeriak egokierarik onenak. Jende asko bilduko zan tokia eta eguna, alegia. Jende-mordoa inguratuko zitzaion. Batzuek bereala erosiko zuten. Beste batzuk, irakurtzen jakin ez eta paperak aientzat balio etzualako, edo-ta dirurik ez eta pagatu ezin zutelako, an egoten ziran, memoria erne, saltzallearen kantuari adi-adi, sail guzia buruz ikasi artean.

Ondoren, etxerakoan, asto gañean edo gurdi gañean bazi-joazen beintzat, paperaren bertsoak kantatuaz egingo zuten bidea. Etxera orduko buruz ikasi ere bai bertso guziak edo geienak. Etxera iritxitakoan, batedobat izango zuten bertso-eske.

Bañan alperrikako jardunean ari naizela iduritzen zait. Bertso-saltzallea zer zan, iñork baño obeto adierazi du Uztapidek, bere *Lengo egunak gogoan* liburuan. Iru bertso-saltzalleren berri ematen digu. Saltzaille oiek, Orio'ko *Exkela*, Asteasu'ko *Aranburu-berri* eta *Besamotza*.

Onela asiera ematen dio bere liburuko atal orri: «Nere bertsoarako afizioa zertatik etorria zan esan bear dizutet». Iru saltzalle oietzaz mintzatzen da ondoren, eta bukaeran aitorten au egiten du: «Bertsotarako gure afizioa oietatitxek izan zan. Aitak, perira joan da ekarriko zituan papelak eta guri eman zizkigun. Ta guk artu eta bai ikasi ere aguro. Etzan pakerik izaten dana ikasi arte. Buruan artu ere bai orduan. Gaur ez degu balio ortarako ere».

9. — Bertso-bildumak

Bertso-paperak erruz argitaratzen ziran Euskalerrian. Ugari-tasun ori ikusita, bilduma egin bear zala bati baño geiagori bururatu zitzaion.

Oietako bat, Bonaparte Printzipea degu. Bera il eta liburutegia salgai jarri zanean, Azkue'k dirua lortu eta esku-idatziak erosi zituan. Bañan bertso-paperak, inprentatuak izaki eta Chicago'ra joan ziran. Oso bilduma ederra eta ugaria da. Makiña bat bertso-sail atera degu ortik gure liburuetarako, eta besteak txandaren zai daude.

Bonaparte'k bere bilduma ori nola egin zuan, ez det uste iñon esaten danik. Bañan Pio Baroja idazleak, *Desde la última vuelta del camino* liburuan, *Familia, infancia y juventud* zatian, onela dio:

«*En la imprenta de mi casa, mi padre conoció el príncipe*

Luis Luciano Bonaparte, gran vascófilo, a quien regaló una colección de canciones vascas...»

Bertso-paperak, seguru aski.

Beste bilduma bat, Chaho'k asi eta Lacombe'k osatu zuan, eta gaur Telesforo Monzon-Olaso'ren etxean dago.

Beste bat D'Abbadie'rena, gaur Paris'en dagoana.

Jose Manterola'k ere oso bilduma ederra egin zuan. Urtea ere ezarri zion: 1877. Donostia'n eta urte oietan osatutako bilduma izanik, karlisten bigarren gerrateko paperetan oso aberatsa da.

Ederra da, baita ere, Aita Jose Inazio Arana'k osatu zuana. Gaur Loiola'n gordetzen da.

Arantzazu'ko liburutegian dutena ere ez da makala.

Gregorio Mujika zana ere gogotik saiatu zan eta ederra osatu zuan.

Bilduma lodia, baita ere, Tolosa'ko Manuel Urreta zanarena. Baita Errenderi'ko Enrike Elizetxea'rena ere. Baita Usurbil'ko Egiluze-txiki baserrikoa ere. Baita Don Manuel Lekuona'rena ere.

Iruñe'n, oso bilduma gogoangarria arkitu nuan, *Barón de Montevilla* zanaren paperetan. Onek gai jakiña du: karlisten bertsoak.

Nik ere nere alegiña egin det. Etxe batean paper-pare bat, bestean paper bakarra, pixkanaka eta urteen buruan, bilduma ederra osatu det. Etxidaten beti papera neretzat ematen. Olatoketan fotokopia edo mikrofilma atera bear. Ala ere, lantegi onetan asi nintzanean ez nuan iñola ere uste, olako pillarik osatuko nuanik. *Auspoa*'k liburu-mordoska aterea badu ere, beste orrendeste badago oraindik ateratzeko, bertso zaarretan bakarrik.

Bañan nik nere bilduma ez det bukatutzat ematen. Biltzeari jarraitzen diot. Gero ta paper gutxiago azaltzen da bazterretan. Ala ere, iñork bialdu nai badu, ni jasotzeko prest nagoala esan bearrik ez du. Izan ere, bertso-paperen artxiboa egin bearra zegoan. Neri egokitu zait eginkizun ori. Orain, azterketa egin bitartean nik erabilliko det; bañan artxibo ori Euskalerrriaren bertso-paper-artxiboa izango da egunen batean.

Gauza batek beti arritu nau. Azkue'k bere *Cancionero vasco* egin zuanean, oso garai ona zan bertso-paperak biltzeko. Askotan, bere kantutegi orretan bertso-doñuak agertzen ditu. Orreगतिक, lantegi onetan asi nintzanean, Azkue'ren liburutegian ber

tso-paperik ba ote zan bereala galdetu nuan. Ezetz erantzun zidaten. Geroztik, neronek ere ikusi det aren liburutegia, eta bertso-paperik ez da agertu, bat edo beste izan ezik. Bilduma eder bat egiteko egokiera galdu zan orduan. Zergatik ori? Azkue'k doñua maiteago zuan, letra baño. Bertsoengatik askotan bere kantutegi orretan zer esaten duan, geienok irakurria izango deute. Bertsoak maite izan balitu, paperak ere bilduko zituan. Onek ezer gutxi kentzen dio Azkue'ren aunditasunari. Akatsik gabeko gizonik ez dago. Bere akats ori ta guzi, ura zer gizon izan zan oraindik ere konturatu ez geralakoan nago.

Aita Donostik bertso-paper batzuk bildu zituan; bañan geiegi ere ez.

Bertso-paper asko biltzeko beste egokiera, errepublika-denboran galdu zan. Don Manuel Lekuona'k, milla bederatzireun eta ogei ta amaikagarreanean, Bergara'n, gure erri-poesiaren *apologia* egin zuanean, Aitzol zana, Don Manuelek berak arestian esan duanez, txundituta gelditu zan. Aitzolek, euskeraren salbazioa olerkariak ekarriko zutela uste omen zuan. Itzaldi ori entzundakoan, bertsolariak euskeraren salbatzalle segurukoak juzgatu zituan eta bertso-biltzeari ekin zion. Aren bilduma aztertu degu. Bañan kriterio zuzenaren faltaz, etzuan zuzenbidetik jo. Ara zergatik.

Aitzolen bilduman ez da bertso-paperik agertu. Bat edo bi geienaz ere. An dauden bertsoak, geien-geienak erriaren aotik jasoa dira. Bertso-on asko dago, beste iñun agertzen ez diran bertso asko ere bai. Bañan etzan oartu, bertsoak bazutela beste gordeleku bat ere: bertso-papera. Olakorik etzuan agidanean eskatu, eta bialdu ere etzioten egin. Askotan, bertso-paperetan sail osoa izaki eta berari erdia edo laurdena bialtzen zioten, erriaren aotik jasota. Ala ere, berriz esango det: egin zezakean guzia egin ez bazuan ere, eta bertso-paperik ez badu ere, bilduma aundia da; bertso-bildumarik aundienetako bat.

Gerra aurrean, Bilbo'ko *Euzkadi* egunkariak, *Euzko-Erri Jaintza* izeneko atala sortu zuan. Bertsoak argitaratzen zituan. Bañan beti ere iñoren aotik jasotako bertsoak. Ez det uste, onek ere bertso-paperik eskatu zuanik. Ala ere, lan ederra egin zuan.

Argia astekarian ere bertso asko atera zan. Onek bai; onek bertso-paperik eskatu omen zuan eta baserritarrak-eta, pilla ederrik bialdu ere bai. Bañan gerra sortu zanean, paper oiek danak galdu egin ziran.

Gerrak bertso-paper asko galdu zuan. Bildurra zabaldu zan

eta erretzeari ekin zioten geienak. Beste batzuk gordetzeari, baratzan edo al zuten tokian. Bañan oietatik ere asko galdu ziran.

Galde genezake orain: Zenbat bertso salbatu da? Zenbat galdu da? Itz bakarrarekin erantzungo diegu galdera oiei: Asko. Asko salbatu da eta asko galdu da.

Zer salbatu dan, zerbait adierazi degu. Zer galdu dan, itz bitan zerbait esango degu.

Auspoa'ren liburuak inork artzen baditu, onelakoak maiz irakurriko ditu: «Bertsolari onek beste bertso-sail bat ere jarri zion onelako gaiari, bañan bertso bakarra bildu al izan degu. Edo bertso pare bat. Bertso oiek, dudarik gabe, paperetan atera ta zabalduko ziran, bañan paper oietatik ez da ale bakar bat ere gure eskuetaraño iritxi».

Alegia, ari-muturra badegu, bañan matasarik ez da agertu. Lumarik badegu, bañan txoriak alde egin du.

Eta beste askotan, ari-muturra ere galdua izango degu. Olakorik askotan gertatuko zala, dudarik ez da.

Beste batzutan, berriz, paperik agertu ez bada ere, ia bertso guziak salbatu dira. Batzutan, esku-idatzietan, bertso-kuadernoetan gorde diralako. Edo bestela, eta au da arrigarriena, norbaitek gogoan eutsi dielako.

10. — Aldizkariak eta liburuak

Bertsoak, esan bezela, jendearen gogoia beste gordelekurik etzuan asiera batean. Ondoren, paperetara pasa zan. Bañan etzan or gelditu. Urrengo pausoa aldizkarietara egin zuan.

Euskal-Erria aldizkaria 1880 urtean sortu zan. Baita bertsoai leku ematen bereala asi ere. Berdin egin zuten *Euskaltzale*, *Ibaizabal*, Donostia'ko *Baserritarra*, *Eskualduna*, *Gure Herria*, eta beste zenbait aldizkariak. Beste inun azaltzen ez diran bertsoak, aldizkari oietan arkitu ditugu.

Pello Maria Otaño'k iru bertso-liburu atera zituan gutxienez: *Zerbait*, *Alkar* eta *Lora*. Bañan liburuetara pasatzea geroago egin zuan bertsoak.

Makazaga moldiztegiak, 1931'eko Agorrillaren 20'an, *Bertsolariya* izeneko astekariari asiera eman zion. Urtebete iraungo zuan. Astekari orretan, lengo bertsolari zarren bertso zaarrak eta ordukoen berriak argitaratzen ziran. Ateratzeari utzi zionean,

azal eder batzuk zabaldu zituan, iñork ale guziak gordeta baldin bazituan, enkuadernatu eta liburu mardula egin zezan. Askok egin zuten. Eta *Bertsolariya* ori baserri askotan arkitzen da gaur egunean ere.

Urterik ez dakit. Bañan Bidasoa'z beste aldean, bertso-bilduma polit bat egin zuan Goyenetze apaizak. *Euskaldun kantaria* ezarri zion izena. Asierako eskeintza onela egiten zuan: «Euskaldun soldatu gazteri, zenbeit kantu ezagutuenak, bihotzean atxik dezaten beti gure eskuara ederraren eta Eskual-Herri mai-tearen amodioa».

Beste bilduma batzuk ere argiratu dira geroztik beste aldean liburuetan: *Xaramela*, *Mariya*, *Kantuz*, *Kantu kanta kantore*. Dibarrart eta Oxalderen bertso-bildumak ere agertu dira. Etxahun'en bilduma, berriz, Lhande eta Larrasket'ek atera zuten lenengo; eta ondoren Haritchelhar'ek osoago bat eskeñi digu.

Alde ontan, Makazaga'k *Euskalerriko kanta zarrak* izeneko iru liburuxka argitaratu zituan. Baita Bilintx eta Xenpelarren bertso-bildumak ere. Baita *Txirrita'ren Testamentua* ere.

Bilintxen bertso-bilduma, leen ere agertua zuan *Euskal-Esnalea*'k liburuxka batean.

Basarrik ere, *Basarriren bertso-sorta*, *Atano irugarrena* eta *Kantari nator* liburuak atera zituan.

Baxurko zanak, berriz, *Jesukristoren bizitza* eta *Iñazio Deuna*, bi liburuxka eman zizkigun bertsoan.

Euskal Kantak eta *Boga-Boga* izeneko bertso-bildumak ere agertu ziran.

Ondarrutarrak, *Ondarru'ko kantak* izeneko liburua eman zuten argitara.

Leen ere kanta-bildumak bazirala esango dit norbaitek. Adibidez, Azkue'rena, Aita Donosti'rena, eta leenago Santesteban'en *Colección de Aires Vascongados*, Echeverría eta Guimon'en *Ecos de Vasconia* eta abar. Bañan oietan doñuak biltzen ziran, eta letra, bertsoak, bigarren mallako gelditzen ziran.

Aitatutako beste oietan, berriz, doñu gutxi ematen da, edo bat ere ez. Bañan letra azaltzen da.

Badakit ez detala zerrenda osorik egin. Gañera, nere aldetik, Auspota'ren liburuak ere erantsi bearko nituzke.

Gain-begiratu batekin ikusita, argitarapen oiek erri-literaturaren joera bat agertzen digute. Joan dan mendearen asieran pateratzea egin zan bezela, mende onetan liburutzea egin da.

Eta aldizkarietara, berriz, joan dan mendearen bukaeran asi zan pasatzen, eta gure egunotan agerbide ederra dute or bertsoak.

Gordeleku berria arkitu dute, beraz, bertsoak: aldizkariak eta liburuak.

Batedobatek orain galdetuko duana: liburuetan eta aldizkarietan ateratzen diran bertsoetaz erria jabetzen al da? Bai, egi-ten da. Bi gertaera azalduko ditut, bata liburuena argitzeko, eta bestea aldizkariena.

Len esan bezela, *Auspoa*'ren liburuak argitaratzen asiagatik, bertso-biltzeari jarraitzen diot noski. Eta baserrietan, bertso zaarrik ba ote duten galde egindakoa, baietz erantzun, joan eta *Auspoa*'ren liburu batekin edo bestekin etorri izan zaizkit bein baño geiagotan. Bertso-liburuak jasotzen ditu, beraz, gure erriak.

Eta aldizkariak ere bai. Guraizez ebaki eta berezita askotan jaso izan ditut. Aldizkari-zati edo rekorteak, alegia. Puska oietan, bertsoak. Beraz, aldizkaria galdu edo erre; bañan bertsoak jaso tē gorde.

Oiartzun'en bein batez gertatu zitzaidana esango dizuet. Ugal-detxo'n, Ibarre baserrian, Joxepa Oiarbide'ren aotik zenbait bertso jaso nituan.

Bertso ederrak, doñua ere gustagarria, arrantza ona egin nualakoan itzuli nintzan noski etxera. Bañan ondoren nere buru-austeak: zeñenak ote ziran bertso oiek? Buruari gogor eragi-ñagatik, ez nion galdera orri berealakoan erantzun .Bañan noiz-bait ere arrastoa billatu nion: *Ibaizabal* astekarian argitaratu ziran, milla bederatzireun eta irugarrenean, Maiatzaren iruan. Amar bertso dira, eta beren egillea Donostia'ko Bitoriano Iraola da. Ondoren, *Bertsolariya* astekarian ere azaldu ziran, bañan egi-llaren izenik gabe.

Beraz, aldizkari oietatik bide egin zuten bertso auek etxe-koandre orren bururaño, doñu politaz jantzi zituan onek, eta arrezkeroztik nor esan zenbat aldiz entzun diran Oiartzun'go sukalde orretan?

11. — Bertso-paperaren eriotza

Bañan liburu eta aldizkarietaz mintzo geran bitartean, bertso-papera nun gelditu zaigu? Berri tristea eman bearra degu. Bertsoak gordeleku berrira pasa bitartean, gordeleku zaarra galdu egin zan; bertso-paperaren eriotza gertatu.

Gerra etorri artean, bertso-paperak indarrean jarraitu zuan.

Gerra ondorenean, bertso-papera inprentatzen eta zabaltzen asi zan berriz ere. Gogoan det: milla beatzireun eta berrogei ta batean, Ondarrabiak estropadak irabazi zituan. Ondorengo igande batean, Tolosa'ko eliz-atarian, an zan gizaseme luze bat estropadetako bertsoak kantatzen eta saltzen. Tolosa'ko zerkausian ere ikusten oi zan larunbatetan bertso-saltzalleren bat. Neronek ere erosi izan nuan bertso-paperean bat edo beste. Orio'ko Pello Saikola zala uste det. Zenbait paperetan, urtea ere bertsoak esaten dute, eta gerra ondorengoak mordoska dira.

Bañan giroa etzan lengoa. Zensura alde batetik. Bestetik, emengo gerraren ondoren, kanpokoa. Gosea ere bai. Eta abar eta abar. Eta pixkanaka utzi egin zioten. Besamotza bertso-saltzalle famatua, bein batez ikusi eta ezagutu nuan Bilbo'ko parte zaarrean. Bañan bertsorik ez; loteria saltzen zuan.

Emen ez-ezik, berdin gertatu zan beste zenbait lurraldetan ere. Erderazko koplak erosita nago ni trenetan, korreoetan, orain ogei ta bost bat urte. Erderazko bertso-paparak, alegia. Ez det uste orain olakorik saltzen danik.

Aragoi eta Naparroan, jai-arratsetan, erronda ateratzen zuten, jota ederrik kantatuaz, laud, bandurria eta gitarra-otsakin lagunduta. Gerrak ori ere eten zuan. Ondoren berriz ere asi ziran. Bañan pixkanaka utzi. Giroa erabat aldatuta zegoan.

Beste erri edo lurralde askotan gauza bera arkituko genduke. Indarrean eta osasuntsu zetorren erri-literatura, urte oietan malkatu eta erori zan. Gure artekoa ez-ezik, Europa'ko lurralde askotan gertatutako aldakuntza izango da. Erri-literatura, emen eta nun-nai, soka luzea da. Auskalo noiztik datorren gizaldiz-gizaldi. Lenengo muturra etzaio ageri. Bañan bildur naiz azken muturra eskuetan ez ote degun.

Beraz, bertso-paperean asiera joan dan mendearen asieran edo frantzestearen ondorenean izan bazan, eriotza orain ogei ta bost-bat urte gertatu zala esan genezake. Iñork etzion il-kanparririk jo; iñor gutxi oartu zan orretzaz. Bañan gure erriarentzat galera aundia izan dala dudarik ez da.

Ala ere, gure artean, leen esan bezela, bertsoa liburu eta aldizkarietara pasa da. Eta, olakorik aitatu ez badegu ere, kaset eta diskoetara ere sartu dala danok dakizute. Beraz, gorde edo bizileku zaarra galdu badu ere, bizileku berriarik arkitu du bertsoak. Berri txarra ez da. Osasuntsu dagoala esan naiko du. Bertsoa eta euskera indartzeko izan dedilla.

LOS «BERTSO-PAPERAK»**LES «BERTSO-PAPERAK»**

Los «bertso-paperak» recogen los bertsos escritos (aunque su transmisión originaria haya sido de boca a oído). El romance, lo mismo que otras formas de poesía, no ha seguido la misma vía.

Los «bertso-paperak» nacieron a finales del siglo XVIII y comienzos del XIX. El inicio se debe a gente culta e instruida, pero la inmensa mayoría de los bertsos tienen por autor a los bertsolaris, muchos de ellos de gran renombre. Entre los temas más frecuentes se encuentran los religiosos, las apuestas, el trabajo, la mili, las guerras, el amor, la historia.

El proceso de transmisión y propagación ha variado: lo mismo se dejaba en las puertas de los caseríos o en los cruces de caminos que se vendía en las ferias y mercados de la zona.

Con el paso del tiempo, ya a finales del siglo pasado, los «bertso-paperak» pierden fuerza y los bertsos comienzan a aparecer en revistas y posteriormente en libros. Actualmente los bertsos han encontrado además otras formas de perdurar como son los cassettes, los discos. Hace cosa de 25 años que asistimos a la desaparición de los «bertso-paperak».

Les «bertso-paperak» recueillent par écrit les bertsos, bien que leur transmission originelle ait été effectuée de bouche à oreille. Le «romance», ainsi que d'autres formes de poésie, n'ont pas suivi la même voie.

C'est à la fin du XVIIIème siècle et au début du XIXème qu'apparaissent les «bertso-paperak», sur l'initiative de gens cultivés, alors que la plupart des bertsos sont créés par des bertsolaris, dont certains sont célèbres.

Les thèmes les plus fréquents sont ceux qui traitent de la religion, des paris, du travail, du service militaire, des guerres, de l'amour, de l'histoire.

Le processus de transmission et diffusion était variable: tantôt on déposait les «bertso-paperak» à la porte de la ferme ou dans les carrefours, tantôt on les vendait dans les foires et marchés de la région.

Avec le temps, et à la fin du siècle passé, les «bertso-paperak» perdent de leur force, et les bertsos commencent à apparaître dans les revues puis dans les livres.

De nos jours, on les publie en cassettes ou en disques. On peut dire qu'il y a vingt-cinq ans que les «bertso-paperak» ont disparus.